

több mint egy emberöltőn át, lelkének minden gondolata, szívének minden dobbanása egyházának és hazájának volt szentelve.»

»Ha majdan a késő ivadék a nemzet évkönyveibe jegyzi ama kor történetét, mely hazafiúi erényben a mily gazdag, oly szegény volt törekvései sikerében: Székács nevét mint olyanét fogja emlegetni, kinek munkás élete minden lépését kiérdemelt fényes siker és Isten áldása követte.«

A

TÖRÖK-TATÁR NÉP

PRIMITIV CULTURÁJÁBAN

AZ ÉGI TESTEK.

VÁMBÉRY ÁRMIN

ÉS TARTÓL.

BUDAPEST, 1879.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-IVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

A török-tatár nép primitiv culturájában az égi testek.*)

(Olvastatott a m. tud. Akadémia 1879. febr. 3-án tartott ülésében.)

A török *ažun*, mely *világot* jelent, magában foglalja a nyílt, tiszta, világos világ fogalmát s úgy viszonylik ehhez: *ažik*, *ačuk* = nyílt, tiszta, mint — hogy más nyelvek analog eszmemenetét említem — a magyar *világ* = Licht és *világ* = Welt, vagy a szláv *szvjet* = világ és *szvjet* = világosság viszonylik egymáshoz. *Ažunban*, mely csak régiebb nyelvemlékekben fordul elő, másrésről a vallási vagy mythicus felfogás eszméje is ki van fejezve, a mennyiben ezzel a napvilágot vagy az élok világát jelölik, melynek ellentétét *tamuk* vagy *tamu* = *alvilág*, tulajdonkép sötét, homályos világ, *tam*—*tum*-ból (v. ö. 149. §.) képezi. Világos és sötét, azaz a felső és alsó világ e jelölését szófejtés utján az arabban is kimutathatni, ha t. i. az arab *دنيا* = világ szót ezzel: *دني* = alacsony, lenn, összehasonlítjuk, melynek ellentétét, *felső világ*, ugyan nem ismerjük, mert az e helyett használt *alem* a keleti nyelvészek, de nem a keletiek nézete szerint, idegen eredetű. Van azonban a törökben még más szó is erre, hogy világ, t. i. *ortalik* = összeség, minden a mi létezik, ebből *orta* = közép, nyilvánosság, általában, mint magától értetik, az embert környező, azaz közvetlen világ van kifejezve; ellenben *ažun* a világot a szó legtágabb értelmében, a mindenséget jelenti. Továbbá még az ujj. *jalinguk*, *jalanguk* = világ szót kell említeni, de ezt a

*) Mutatvány a *Török-tatár nép primitiv culturája* című munkából, a *Világ, ég, csillagok, nap és hold* szakasza.

szó képletes értelmében kell venni, mivel ez csalódást, illúziót jelent s buddhistikus vagy moszlim vallási okoskodásokra vezethető vissza. Épen úgy az ujugurnak is erre, hogy: teremtés genuin szava van, t. i. *töretilmis*, azaz a teremtett.

Ha tehát a világ különféle elnevezésében egy szellemi és természeti fölfogás nyomát ki lehet mutatni, akkor ne lépjen meg bennünket, ha ilyféle viszonyt a török-tatár *ég* szóban annál világosabban, tisztábban és elmésebben kifejezve találunk. Az *ég* jelölésére három különböző szó szolgál: a) *kök*, egyúttal kéket s zöldet is jelent; ebben az égbolt külső lényege, színe után van a testi szemnek mutatkozó minőségében jelölve s itt, mint alább látni fogjuk, alap gondolatkép a szín szerepel, nem pedig megfordítva, mint eddigelé a nyelv anyagának futólagos és elégtelen méltatása után hitték; b) csag, *tengri* vagy *tıngri*, jak. *tañara*, alt. *toñere*, oszm. *tañri* vagy *tari*, az *ég*, mint sugárzó, világító test, a tágas mérhetetlen világűr, ebből: *tang*, *tıng*, *tüng* = világítani, ragyogni (v. ö. 181. §.) és mint olyan, mely az ember kedélyét leginkább tölti el bámulattal, egyúttal a legfőbb lény, az istenség, e világűr teremtője foglalhatja, tehát Isten. Hasonló viszonyt találunk az árja nyelvek terén, ha a szkr. *div* = világítani, *ég*, *dēva-s* = Isten, görög *diálo-s* = világos, *Zē-s* s a latin *die-s* és *deu-s* alakokat összehasonlítjuk.¹⁾ Manap az említett szó csak a jakutban fordul elő az *ég* concret értelmében (v. ö. khinai *thiān*) s a legtöbb török nyelvben *tangri* határozottan Istent, teremtőt jelent, ép úgy, mint más nyelvek hasonló használatában, melyekben *ég* és Isten azonos. Kell, hogy az *ég* a törököknél a legrégebb időben fontos szerepet játszott legyen, abban az időben t. i., midőn még a sámánizmus volt uralkodó vallásuk; ez leginkább az altajiak néhány sámánimádságából tűnik ki, melyben e kifejezés: *kaan tengere* = fejedelem-*ég*, mint a német »Herrgott« előfordul. Így a legfőbb lény megszólításában »*Örögi abias kaan tengere, jerge kök çagargan, agaşa pür çagargan!*«²⁾ (Oh te legfőbb Abias te ur-*ég*, ki a földön füvet, a fákon levelet növesztesz!) stb. *Kaan tengere*

¹⁾ V. ö. Curtius: Gründzüge d. griech. Etymologie (4. kiad. Leipzig, 1873.) 235. l. 269. szám.

²⁾ Grammatika altajskago jazika, 147. l.

ur-*ég*, fejedelem-*ég* állandó kifejezés Isten helyett ott, hol az Istennek régi imádságmintákból való megszólításáról van szó, és e szoros összeköttetés az istenség s a világot átölelő *ég* közt különösen ott van legpraegnansabban kifejezve, hova az idegen művelődés befolyása a nagy ural-altajji területen még nem hatolt. Helyesen jegyzi meg tehát C. Szarokin¹⁾: A sámánizmus vagy fekete hit követői az eget tartják legfőbb lénynek, melyre a többi alárendelt szellem, mint: a föld, nap, hold, csillagok, hegyek, folyók s minden rendkívüli dolog következik. A föld s az *ég* közt vannak ez utóbbi által teremtett szellemek, melyek az *ég* rendeletéből az embert jó vagy rossz tettekre hangolják. c) *Meng* vagy *māñ*, a magasság, a mi fönn van (v. ö. 233. §.) a legfelsőbb regio általános elnevezése, mert végleges jelentése: *ég* csak a jak. *māngge* s magyar *menny* szóban található még, a többi ide tartozó nyelvben pedig az e szóval összefüggő alakok mint melléknevek fordulnak elő. Így ujj. *meng-ki* = égi, örök (v. ö. *mengki ata* = Isten, a mennyei atya); *mōngkü* = örök, halhatatlan. Az *ég* ez elnevezéséhez analog szóképzés és jelentés tekintetében a török-tatár ucmak = paradicsom, *ég* is járul, melynek alapját, mint *meng-ét* is, az *uc* = fenn, magas, tőszótag képezi (v. ö. 65. §.); jöllehet most csak concret értelemben paradicsomot jelent, mégis a szó tágabb értelmében *természetfölötti*, *magasabb sphaera* jelentésében kell fölfogni, a mit különben az ellentétből, t. i. ebből: *tamuğ* = pokol, szószerint alsó, sötét világ, legjobban megmagyarázhatni.

Mint a mondottakból látható, a török-tatár népek az eget különböző elnevezésekben inkább szellemi, vallási tekintetből fogták föl s a megfelelő változatokkal, mint: jak. *tañara*, alt. *tengeri*, csag. *tengri*, oszm. *tañri* és *tari*, csuv. *tara* az istenséget s a legfőbb lényt jelölték. E szónak valóban még ma is ott, hol a sámán hit tovább tarthatta fenn magát, jelentékeny hatásköre van, és valamint a csuvas még ma is *şpuldı-tora-t*, csillagistent, *çhvel-tora-t*, napistent, *oich-tora-t*, holdistent stb. ismer, ép úgy a jakut e kifejezést: Isten-*ég* még

¹⁾ Putesesztvie k' Vogulam (utazás a vogulokhoz) 35. l. (Zolotnitsky után idézve.)

keresztyén vallási dolgokban is megtartotta. Így a jakutban templom *tañara žiätä* (Tañara háza), az Urvasorája *tañara asa* (Tañara tápláléka), ünnep *tañara kūn* (Tanara napja) stb. Ezt a csuvas alakot: *torä*, oszm. *tarî* és *tarim* (Isten, Istenem) átmenetnek kell tekinteni a török-tatár *tengri, tangri, teñri, tañara* és a vogul-osztyák *toorm, torm, tarm, tarom* között s e szerint sem a hóhortos etymológiával a skandinávból vagy normannból származtatott Thorhoz, sem az összes uraltáji nyelvekben ismert *tor, tör, ter* = teremteni, nemzeni, tőszótaghoz semmi köze sem lehet.

Ha áttérünk arra a török szóra, mely csillagot jelent, azt találjuk, hogy ez által is, mint a felső világot s eget jelentő szó által is, a világ, tűz, fény s világosság alapfogalma van kifejezve. A csag. *jölduz*, oszm. *jıldiz*, jak. *sulus*, kaz. *jonduz*, kirg. *žalduz* alapját a *žil, jal, žol* vagy *žil, žal, žol* = sugározni, ragyogni, világítani, tőszótag képezi (v. ö. 126. §.) és csillag ennél fogva szó szerinti értelmében világot, fényt, világosságot jelent. V. ö. magy. *csillog* és *csillag*, továbbá ujj. *jolak* = fáklya és *jölduz* = csillag, csag. *jilman* = csillogó és *jölduz* = csillag, oszm. *jaldiz* = aranyozás és *jıldiz* = csillag. Tekintettel a török-tatár népek ősrégi nomád viszonyaira, továbbá ama körülményre, hogy a nomádok, mint az araboknál tapasztaljuk, a csillagok járásában teljesen jártasak lévén, a csillagos eget minden ízében ismerik; kell, hogy meglepjen bennünket az a körülmény, hogy a török pusztai lakosok csillagismerete aránylag kevesebbé fejlődött ki, mint más, hasonló műveltségű népeké. Lehet, hogy e különbség észak és dél nomádjai közt a dolog természetéből folyik, minthogy az éjszakai pusztai vidékek ege kevesebbé tiszta s az éjszakai égbolt csillagai kevesebbé ragyogók, mint pl. déli Arábiában s így az ember figyelmét nem vonhatták oly mértékben magokra s nem is gyakorolhatták azt a befolyást gondolataira és mindennapi cselekvése módjára, mint pl. a sémi nép ősi hazájában. Tény ugyanis, hogy a török nyelvek csillagászati műkifejezései nagyon hiányosak, jöllehet másrésről az egyes csillagok s csillagképletek elnevezésének módja csak kevés esetben mutat idegen, minden valószínűség szerint persa művelődés befolyására, a legtöbb esetben azonban nemzeti és helyi viszonyok

alapját képező fölfogásról tesz tanúságot. A töröknek mindössze is csak a következő csillagokra van külön elnevezése: 1) A *sarkcsillag*, ujj. *altin karuk* = az arany karó, csag. *temir karuk* = vas karó, látszólagos mozdulatlanságáról így nevezve. 2) Ama két csillag neve, mely a *kis medvének* képletében az előbbtől legmesszebb van, *kök-bozat* és *aķ-bozat*, azaz kékszürke és lisztesszürke ló. 3) Az ezek közt levő három kis csillag pedig *arķan-jölduz*-nak, kötélesillagnak neveztetik, mert ezt kötélnak tekintik, melylyel az említett lovak a vas karóhoz, t. i. a sarkcsillaghoz vannak kötve. 4) A *gönczöl szekere jēti-karakēi* = a hét rabló, a ki igazi nomád fölfogás szerint, mint az említett lovak után ólálkodó zsvány, neveztetett el képletesen. 5) *Sekiz jölduz* = a nyolcz csillag, mely a pusztán a keleti láthatáron feltűnik, nyolcz napig látható, a kilencediken eltűnik s a tizediken ismét megjelenik s így egy hónap alatt háromszor feltűnik. E csillagok közt van a szerencsétlenséget jelentő *žejan-jölduz* = skorpiócsillag, 1) Közép-Ázsiában és Persiában más néven *kerōnkuš* = a karaványilkos, mert az orionhoz hasonló lévén, a karavánok annak tartják s a regg közeledésének jelét látva benne, állataikat halálra hajszolják, hogy idején érkezzenek az állomásra. 2) 6) A *hajnali csillag*, *čolban*, alt. *čölbön*, máskép *čolman*, csuv. *šorim bōs sjudirī* (a hajnalpir csillaga), e tőszótagból: *čol* = ragyogni (v. ö. 126. §.), így nevezve feltűnő fényéről, melylyel feltűnik. Közép-Ázsiában a csuvas elnevezéssel összhangzólag *tang jölduzi* = a hajnalpir csillagának is nevezik s rendkívüli szépség jelképének tartják; megfelelő persa neve, *Zohra*, a mythusban Venus helyét pótolja. 7) A *fiastyuk* vagy a *pelejadok*, a legtöbb török nyelvben *ülker* és hanghelycsere következtében *ürkel*, sőt *ürker*; minthogy e miatt a tőszótag végső hangját nem lehet meghatározni, e szó eredetét s tulajdonképi jelentését nem lehet kimutatni. 8) A *tejät*-nak a keleti és éjszakai nyelvekben genuin, a népszerű fölfogással megegyező

1) Budagow II. 363. Persiában szintén ismerik e csillagot *kēš-dum* vagy *'akrab* neve alatt.

2) Ezzel a fölfogással tán a jak. *argaš sulus* = hátulsó (alattomos?) csillag is összefügg.

neve van, t. i. kirg. *kuš zoli*, tokm. *kuštar joli* = a madarak útja, vagy csuv. *kajik chor sjole*, kaz. *kigh kaz juli* = a vadludak útja, mert a vándormadarak általában a tejúttal párhuzamosan baladé irányban, t. i. éjszakeletről délnyugatnak szállnak; oly eszmemenet ez, mely a kezdetleges keleti-török *hažilur joli* = a zarándokok útja-féle kifejezésnek is alapját képezi, mert az iszlám szent helyeinek útja, ha Közép-Ázsiából indul el az utas, ez irányban vezet. A tejút e török elnevezése a csagatájából az oszmanliba és azerbaižaniba átment, hol a nyelvszokás a földrajzi tényálladékkal manap természetesen ellentétben áll. Azonban e két nyugati-török nyelvjárásban a tejútnak ezen kívül még más neve is van, t. i. *saman ogrisi* = szalma-tolvaj, a persa *káh-kesán* = szalmahúzó után képezve; e szerint ez az égi képlet oly úttal van összehasonlítva, melyen szalmát visznek s hol a lehulló szalmaszálak nyomot hagynak.

Az általános fölfogás szerint a csillagokat egyes égi világoknak tekintik, melyek éjjel meggyújtatnak s virradatkor megint eloltatnak. Innen e kifejezés: *jolduz jarudi* = a csillag föltűnt, azaz kigyúlt és *jolduz sündi* = a csillag letűnt, azaz kialudt: oly kifejezés, melyet futócsillagokról is használnak.

A mi a két legnagyobb égi testet, a *napot* s a *holdat* illeti, a török-tatár faj primitív fia szintén a dolog természetével teljesen meggyező fölfogásból indult ki, a mennyiben az előbbit égő, gyújtó, utóbbit ellenben világító, tiszta és világos tetteknek nevezi. A napot jelentő szó, ujj. *kün*, oszm. *gün-es*, kaz. *kön*, a *küj*, *kuj*, *guj* = égni, gyújtani töszótagból eredt kezdetleges *küjün* összevonásából támadt; e szó eredeti alakjának első szótagja még megvan a csag. *koj-ás*, *kuj-ás*, jak. *kuj-as* = nap szóban, s valóban magában Közép-Ázsiában *kün* és *kojás* váltakozva használtatik nap értelmében. Így *jasik*, a mi a legrégebb nyelvemlékben napot jelent, *jas*, *jis*, *is* = világosság, világ többől eredt, mely ebből van összevonva: *jak-is*, *jagis*, *jais* = az égés, világítás. Hasonló eredetű a

csuv. *chvjel* = nap is, mert a hangváltozás szabályai szerint a csuvas

ch v je l

a török

k o ja s

alaknak felel meg.¹⁾

Mint a hőnek az éltető erőnek, sőt magának az életnek személyesítője *kün* = nap az összes törökség eredetéről szóló mondában kiválóan szerepel, a mennyiben *Kün-khan* = fejedelem-nap a nemzeti tábla jobbszárnyának csúcsára s *Kök-khan* (megfelelőleg az alt. *Kaan-Tengere*-nek) a balszárny csúcsára van állítva, s e kettő alatt állnak aztán a többi fejedelmek, mint *Tengiz-khan* = fejedelem-tenger, *Jildiz-khan* = fejedelem-csillag és *Tak-khan* fejedelem-hegy.²⁾ Nap, az égi test és nap, az időmérték, tehát a török-tatár, sőt a legtöbb ural-altáji népnél közös fogalom, v. ö. finn *päivä* = Tag és Sonne, magyar *nap*, sőt az ujjperzsában is némileg kimutatható ez, ha e szót: *ráz* = nap, ézzel: *rás-en* = világos, fényes, összehasonlítjuk; s valamint a fekete, sötét éj a balsors és szerencsétlenség jelképeül használtatik, ép úgy jelképezi a nap következetesen az életet, szerencsét s boldogságot. Innen e kifejezés csag. *künüm jarudi* = kedvezett a szerencse (szó szerint napom ragyogott) vagy *tangri bergej kün körej, sin* = Isten tegyen boldoggá téged (szó szerint: adja Isten, hogy a napot lásd). A nap és szerencse e synonym jelentése, mely a török-tatár *kün*-ben megvan, a csuvasban még praegnansabban lép föl, a mennyiben itt *chvjel tora* = napisten jó istenségnek tekintetik, mert meleget s világosságot ad, épen úgy, mint a jakutok a tűznek ételeik legjavát áldozzák, a napnak pedig semmit, mert ettől nem félnek s csak a jó forrásának tekintik;³⁾ ellenkezőleg a déli tájak lakosainak regéiben a nap mindig az iszonyu és hatalmas jelképeül ábrázoltatik.

A *kün* szóval (nap, időmérték és égi test) mind a nap

¹⁾ V. ö. Zolotnitzky 153. l.

²⁾ V. ö. Tevarikhi áli Seidsuk. A leideni egyetemi könyvtár birtokában levő kézirat.

³⁾ Így mondja el »Scsukin Pajedzka v'Jakutsk,« jakutski utazása című műve 276. s. köv. l. (Zolotnitzky után).

különböző szaka, mind a négy égi táj elnevezése függ össze. A hol a nap fogalmát világosság, fény fejezi ki, ott természetesen kell, hogy ellentéte, t. i. az éj, sötétség s homály fogalmát foglalja magában. *Tün, tan* (az éj) tehát a homályra, sűrűsége s elzárttságra vonatkozó szók tőszótagja (v. ö. 179. §. III.) s valamint a fehér = *aķ, aj* melléknév a napfényre s világosságra vonatkozik, épen úgy vonatkozik fekete = *ķara* az éjet jelentő szóra. Napfény, napvilág s *világ* általában oly fogalom, mely e nyelvek tághatáru területén oly szók által fejeztetik ki, melyek az egyet jelentő *jaķ, jar, jis* = fényleni, világítani, sugározni tőszótagból származnak; v. ö. csag. *jaķti* = világ, oszm. *isik* = világosság, világ, ujj. *jaruķ* = világos, fényes, és *jasin* = villám, fénysugár, *jasnamak* = villámlani stb. épen úgy, mint a világosság ellentétének, t. i. a *homályosság*nak majd mindenütt *ķarangu*, a *ķara* = fekete melléknév alapját képezi. A mi a nap különböző szakát illeti: a *hajnalpir* egész egyszerűen *tang*, azaz világos, tiszta, s mivel a közeledő fény sugarai, különösen a pusztán, nem lassankint terjednek, hanem egyszerre fellövellnek, azért e kifejezés: *tang atar* = a napfény lő, azaz nappalodik, a helyi viszonyoknak teljesen megfelel. A *regg* erre következő *első órája*, melyben a homály a napvilággal találkozik, *ķušluķ-, ķousluķ-*nak neveztetik, ebből: *ķousmak* = összejönni, egyesülni; az erre következő idő neve *genż ķušluķ* = kora regg s dél felé az idő *ķaba ķušluķ* = vastag regg. *Tös* = dél, egyúttal: átellenben, amaz időszakra vonatkozik, midőn a nap ép a földdel szemben áll, mely fölfogással e szót: *ikindi*, innen: *ikinmek, ekinmek* = hanyatlani, a késő *délutáni órák* jelölésére, midőn a nap hanyatlík, használják; s valmint a *regget* jelentő szó, t. i. *ir, or, irte, erte* ugyanazt jelenti, mint kora, jókor, épen úgy *ķiķe, geķe, est* a *ķiķe, geķe* = késő közeli rokona. Az alkony neve *ķarallı*, szó szerint a feketülés vagy sötétedés.

A négy égi tájat illetőleg az árja népekével analog eszmemenetet találunk kifejezve, mint ebben: *ķün toku* = napfölkelte, *ķün bati* = napnyugta, *tüs* = dél, azaz a nap dele, és *tün* = éjszak, azaz éj (v. ö. k. k. *tan* = éjszak, az égi táj és az éj, magyar *éjszak*.) Ezen kívül még más különös török kifejezés van, mely azonban csak a *ķudatķu Bilik* ujjur nyelv-

vében fordul elő, melyben kelet *öng* = elül, nyugat *ķat* = hanyatt, hátra, éjszak *ķot* = len, alul, és dél *tös* = fenn, átellenben által van kifejezve.

Mint már fenn említettük, a *holdat* jelentő török-tatár szó *aj*, csuv. *aj-ik*, jak. *ij az aķ, ag, aj* alapszótagból (v. ö. 5. §.), mely fehéret, tisztát, fényeset, világosat jelent, származik, ép így a hold udvara, *agıl, agıl* is, melynek alapjelentése világosság, fény. Valamint a legtöbb nép a holdat az idő meghatározására használta és a hónappal azonosította, úgy a török-tatár faj az *aj* szót is erre használta. A hetekre való felosztás azonban úgy látszik későbbi eredetű, mert jöllehet a hetes szám az ural-altáji népeknél mindig nevezetes szerepet játszott, mégis a most használt persa *hafta* = hét, a persa *heft* hétből (sieben) csak újabb idő óta használthatatik, mert a hónapnak olyan felosztása, mely a hold megjelenésével függ össze, hajdan tizennégy napi időtartamból állt, a mennyiben első fele *jengi-aj* = *ujhold*, másik fele *eski-aj* = *régi hold* nevet viselte és *aj toldi* = *holdtöltte* a két szakaszt egymástól elválasztotta. Hasonlóképp az év különböző hónapjainak elnevezését először a persa s aztán az arab-moszlím kulturvilágtól kölcsönözték, mert az erre vonatkozó kezdetleges nomenclatura, melyet a nomádok még manap is használnak, kell, hogy egy pásztornép gyakorlati nézeteinek megfelelően, ősrégi eredetű legyen. A hónapok e nomenclaturája csekély különbséggel a következő: 1) *Ilk jaz aji*, másképp *noruz aji* = a tavasz kezdetének hava (márczius); 2) *ķoj kozladi* = a juhok bányáozása (április kezdete); 3) *ķiķe bajladi* = a kancza csikózása (április vége s május kezdete). Erre következik 4) *ķuralaj* = a tavasz szeles és esős ideje, kezdődik május 10-én, mások szerint *bes ķonak* = öt vendég, melynek elteltével a téli szállásokat elhagyják. 5) *Jaj aji* = nyárhó (június), melyre a *ķilleh* (persa) és *temaz, tomos* (arab), a forró évszak ideje következik, a nélkül, hogy a törökök külön nevet adtak volna ennek. 6) *ķösüm, ķözüm*, másképp *ķoj-ķözi, ķösü* ¹⁾ = a juhok metszése, helyesebben nyírása, mely szóból a ma általánosan használt *ķöz, ķös* = *ösz* eredt; ez azon időszak, mely augusztus

¹⁾ *ķös, kus, kiv* = metszeni, kevesbbíteni, l. 103. §.

előjén kezdődik s október közepéig tart s melylyel a kirgizeknél s turkománoknál szokásos alosztály *kőjük bagladir* = a zacskó felkötése (a juh alá, hogy a nagyon korai meghágást meggátolja) és *kőjük aladir* = a zacskó levevése, megegyezik. 7) *Sokum* = az ős ideje, mert a hideg idő beálltával a füstölésre szánt hus elkészítéséhez fognak. 8) Kirg. *akpan, takpan*, trkm. *katpan* = a legkeményebb tél vagy fagy ideje. 9) *Ara-aj* = a közbetoldott hónap, mely a két moszlim ünnep, a kurban-bajram és ramazan-bajram közé esik, tehát újabb eredetű; ezt, valamint a nomádoknál előforduló többi időelnevezést, ¹⁾ mely a moszlim művelődés befolyásából eredt, itt nem vehetjük tekintetbe. ²⁾

Mint az olvasó a hónapok e nomenclaturájából láthatja, az idő fölosztásánál és külön elnevezésénél a pásztornép élete módja szolgált vezérelvül, s nem kell csodálkoznunk, ha ezzel az évszakok nevének eredete körül tett nyomozásunkban is találkozunk. Valamint a hónapok száma sem a művelődés bizonyos fokából folyó tizenkettős rendszerrel nincs összhangban, sem az idő végleges meghatározását nem tételezi föl: ép oly kevésbé fordulhat ez az egyes évszakok megjelölésénél s meghatározásánál elő. A törökök az ősidőben szorosan véve csak két különböző évszakot ismertek, t. i. *nyarat* s *telet*. Az előbbi alatt mindig azt az időszakot értették, melyben a baromtenyésztő a zord és hideg idő végével völgymélyedésekben vagy védett helyeken lakott rejtekét vagy menedékhelyét elhagyhatta s nyájaival a friss fűvel fedett síkokon s lapályokon elterülhetett. *Jazi* = síkság, *jaz* = nyár és *jaz* = kiterülni, kinyúlni, mind majdnem egészen azonos szó s mindegyiknek alapját ugyanaz a töszótag képezi (v. ö. 138. §.), melynek változata kihangzó *j*-vel ma csak nyelvjárásbéli különbségre mu-

¹⁾ V. ö. Budagov, Sranvitelnij Slovar turezko-tatarskikh narrecy, I. 172.

²⁾ Ezzel összehasonlíthatni néhány jak. hónap nevét, mint: *lutun tutar* = a csikó elválsztása (márczius); *bus natar űj* = a jég olvadásának hava (április); *űam űja* = a rozs vetésének hava (május); *balaganga kirűr űj* = a sátorba való bevonulás hava (szeptember) stb. Ugyanez áll a csuvasra nézve is. V. ö. Zolotnitsky 191—199. l.

tat. Így pl. *jaz-jajt* e helyett: nyár, kora nyár, majd itt, majd fölváltva használják. Általában nincs határozott különbség e két fogalom közt s e szót: nyár határozottan úgy lehet magyarázni, hogy a nyájak kiterjeszkedésének idejét körülírja ¹⁾ (v. ö. *jozilamak* és *jaflamak* = kiterjeszkedni, a legelőre vagy a pusztára menni és a nyarat tölteni). A mi ellenben a második évszakot, t. i. a telet illeti, melyet majdnem mindenütt *kis*-nek vagy *kis*-nek neveznek, e szóban könnyen fölismerhetjük a *kaj-is* (*kais—kis*), hóföreteg, havazás szó összevonását; s valamint a jakut még ma is a havat s esztendőt azonos fogalomnak tartja, s továbbá a hogy a szkr. *hima* = hó a latin *hiems* = tél, szóhoz viszonylik, épen úgy viszonylik a török-tatár *kar, kaj* (v. ö. 89. §.) ehhez: *kis* = fél, mely utóbbit tehát eredetileg hó, hózivatar értelmében kell venni.

Végre magának az *évek* elnevezéséről kellene beszélnünk, melyet részint *jil*-nek, részint *il*-nek vagy *ijl*-nek neveznek. Ez alakok közül ez utóbbit tartjuk igazinak s eredetinek legalább erre mutat a régi arab írásmód *ايل*, valamint az illető szó ujjur átírása, de leginkább az egyetlen lehetségesnek látszó etymologiai rokonság, mert *il, ijl* minden valószínűség szerint *ijil* = fordúlni, keringeni (v. ö. 31. §.) összevonása, s e fogalom: év, ennél fogva egyenlő volna ezzel: térítőkör, cyclus, továbbá magy. *év* is *ev*, héber *sana* = év és *misna* = ismétlés (v. ö. *annus* = év és *annulus* = gyűrű), azaz égalji befolyások által föltételezett időszakok vagy hónapok köre, melyek — mint már említettük — nem a hold megjelenésével, hanem a nomád élet teendőivel vagy az időjárás viszonyaival függnek össze. Hogy az itt mutatkozó tiszta s elms észjárást teljesen méltányolhassuk, hasonlítsuk össze e szó eredetét más nyelvekben, nevezetesen a nyelv és gondolat szegénységén alapuló zavaros viszonyt, mely a szláv *hodina* = Uhr és Stunde s *god* = év, a skand. *aar* = év és óra, a német *Jahr* = év, *Uhr* = óra s a lat. *hora* közt van s nem fogjuk eléggé csodálhatni azt a nevezetes szellemet, mely a török-tatár szóképzésben

¹⁾ Azt hiszem, e felfogás következtében a *jaz-jaj*-jal a magyar *nyár* is némileg összefügg.

nyilvánul. Nem kevesbbé találó az *idő* általános fogalmának jelölése, melynek közös nevében, ujj. *üt*, alt. *új*, a rész, töredék, darab alapfogalmát kell keresni, következésképp az időt jelentő török szó alatt az összeség, azaz az örökkévalóság egy részét, egy töredékét kell érteni (az *új* szóra nézve v. ö. *úje*, 207. §.). E föltevés mellett bizonyít még az aránylag újabb csag. *čas*, *cağ* = idő és óra, voltaképpen szakasz, időszakasz (v. ö. 77. §.).
